NOTE ASUPRA CONCEPTULUI DE EXIL LITERAR ÎN CULTURA EUROPEANĂ

Notes on the Concept of Literary Exile in European Culture

Dumitru Mircea BUDA[1]

Abstract:

The author discusses the phenomenon of literary exile in the history of Europe, trying to achieve a systematic perspective by following the suggestions of Thomas Pavel, Paul Friedrich or John Neubaeur regarding the specificity of European exile. The fundamental differences between the exiles of the 20th century and the previous waves of immigration are pointed out, as well as the metamorphoses of the tragic condition associated with exiled artists.

Keywords: literary exile, inner exile, creative experience, narrative of exile

Cuvântul „exil" provine, prin filiera latinescului *exsilium,* din grecescul *alasthai, „a rătăci"* şi rezonează, fonetic şi simbolic, cu arhetipul absolut al exilatului – Ulise (Odiseu) – rătăcitorul mitic - *aleetees*, cuvânt înrudit cu latinescul *ambulo*, cu evidentele lui descendenţe în româna modernă. Ca sens primar, cuvântul indică o ipoteză coercitivă, exprimând, la un prim nivel semantic, actul izgonirii subiectului din condiţia şi tărâmul său originare. Chiar Dicţionarul Explicativ al Limbii Române reţine sensul restrictiv al termenului, acela de: „*Pedeapsă aplicată în unele ţări pentru delicte politice, constând în izgonirea unui cetăţean din ţara sau din localitatea în care trăieşte; surghiun. Părăsirea, plecarea voluntară a cuiva din propria ţară sau localitate, de obicei pentru a scăpa de o prigoană.*" Evident, explicaţia exclude contextualizarea modernă a exilului, în care izgonirea trece pe un plan secund iar conceptul capătă o puternică valenţă voluntară, devenind o condiţie asumată de subiectul ei, un model destinal deopotrivă dramatic şi eroic, al cărui grafic urmăreşte cu fidelitate patologia culturii şi a societăţii occidentale în secolul XX. Paul Friedrich, profesor de antropologie şi lingvistică la Yale, vorbeşte, într-un studiu publicat în volumul *Realms of Exile: Nomadism, Diasporas and Eastern European Voices,*[2] despre necesitatea unei definiţii mai largi a termenului, afirmând că „*Exilatul este acela care, voluntar sau prin coerciţie, este trasmutat, fizic sau mental ori în ambele moduri, în alte universuri de discurs, fie culturale, lingvistice sau – poate mai adesea – politice.* "[3] Friedrich adaugă de îndată şi dimensiunea interioară a exilului, fără de care definiţia ar fi lipsită de o dimensiune fundamentală: „*În timp ce exilul stereotipic e impus şi politic, sensul pe care îl atribuim fenomenului, aşa cum e experimentat de către un refugiat din Solidarnost, de exemplu, poate fi îmbogăţit cu, tot ca exemplu, exilul metaforic intern al poetei americane*

[1] Lecturer PhD., *Petru Maior* University, Târgu-Mureş
[2] Paul Friedrich, *Binarism versus Synthesis: Eastern European and Generic Exile*, în *Realms of Exile: Nomadism, Diasporas and Eastern European Voices*, Lexington Books, USA., 2002, p. 160
[3] *Ibidem.*

BDD-A2875 © 2013 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:39:41 UTC)

Emily Dickinson în odaia ei de la etajul al doilea (şi care, întâmplător, a avut o influenţă atât de profundă şi a fost atât de tradusă în ţările Europei de Est încât aproape că a devenit o poetă Est-Europeană aşa cum Shakespeare a devenit pe rând German şi Rus)"[4]

Conceptul în sine se pare că a însoţit umanitatea, peren, de-a lungul istoriei sale – deşi, în mod evident, i se conferă un semantism cu totul aparte în modernitate. Marile conflicte politice ale secolului XX produc o emergenţă fără precedent a ex-patrierii intelectualilor europeni, la o asemenea scală încât cazurile mai vechi ale unor gânditori de genul lui Ovidiu, Dante, Descartes, Poussin, Habbos sau Pierre Bayle, care îşi petrec existenţele ca ex-patriaţi, unii dintre ei forţaţi la această opţiune din pricini politice ar putea părea cazuri izolate.

Unul din primele indicii ale proporţiilor fenomenului în secolul XX e refugiul intelectualilor germani după 1933. În numai cinci ani (1933-1938), un impresionant număr de intelectuali părăsesc Germania, inclusiv aproape jumătate din profesorii ei de ştiinţe sociale şi drept.[5]

Diferenţa tulburătoare dintre exilele secolului XX şi cele ale Europei premoderne e permeabilitatea graniţelor din jurul spaţiilor ce vor defini hărţile statelor moderne de mai târziu. Pe fondul aceastei permeabilităţi e posibilă mobilitatea elitelor premoderne, care – de la războinici la preoţi, artişti sau profesori – îşi schimbă neîncetat patronii. E o mobilitate aproape browniană – de la aceea a înţelepţilor ori a clericilor care se deplasau oriunde erau necesari – într-o lume în care latina era limba prin excelenţă universală a educaţiei, iar limbile native ale ex-patriaţilor nu puteau reprezenta obstacole. E relevant cazul ordinului religios cu cel mai mare impact la nivelul educaţiei, acela al Iezuiţilor, care este, totodată, şi cel mai internaţional dintre toate. Faţă de Europa premodernă, teritorialitatea excesivă a statelor naţionale din secolele XIX şi XX e într-o opoziţie evidentă, ea fixând inevitabil elitele (fie că sunt militare, academice ori artistice) în matca robustă a naţiunilor.

Criticul literar de origine română Thomas Pavel observă, într-un studiu apărut în volumul *Exile and Creativity: Singposts, Travelers, Backward Glances*[6], faptul că puţini intelectuali premoderni sunt reţinuţi de istorie pentru decizia lor de a-şi părăsi patria doar din raţiuni politice. Ovidiu, de pildă, e izgonit de Augustus ca pedeapsă pentru relaţia cu fiica împăratului. Dacă Dante şi Hobbes au probleme de natură politică, iar Bayle părăseşte Franţa pentru a scăpa de persecuţia religioasă, Descartes se retrage din Paris din mai multe raţiuni, dintre care, probabil cea mai puternică, e nevoia de solitudine. Poussin alege Roma pentru că, la mijlocul secolului XVII era, incontestabil, centrul lumii artistice europene. Deşi căutările lui Dante pot fi comparate cu cele ale lui Thomas Mann şi Czeslaw Milosz, exilul lui Descartes în Olanda seamănă, mai degrabă, cu mutarea lui Rene Girard în America, în vreme ce decizia lui Poussin de a trăi în Roma aminteşte de preferinţa pentru Paris a lui Brâncuşi sau Picasso.

[4] Paul Friedrich, *op. cit.*, p. 160
[5] Jeremy Noakes, *The Ivory Tower under Siege*, în *Journal of European Studies, 23*, p. 371-407
[6] Thomas Pavel, *Exile as Romance and as Tragedy*, în *Exile and Creativity: Signposts, Travelers, Outsiders, Backward Glances*, Duke University Press, USA, 1998, p. 26

BDD-A2875 © 2013 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:39:41 UTC)

Thomas Pavel propune, încercând să clarifice noţiunea de *exil,* o serie de distincţii necesare. „*Substanţa noţiunii,* spune criticul, *e metaforică, tocmai de aceea exilul poate fi echivalat multor fenomene, mai ales sentimentului alienant al fiinţei umane – acela al neapartenenţei structurale la lume*”[7]. Înţeles în sensul real, însă, „*exilul e o subcategorie a noţiunii mai generale de mobilitate a individului peste spaţii şi limite geografice şi politice. El implică ideea refugiului forţat (opusă celei a expatrierii voluntare) care se petrece, de regulă, din pricini politice sau religioase, mai adesea decât din acelea economice”*[8]. În ultimele secole, exilul are aproape exclusiv o formă individuală, fiind transformat în experienţă solitară, deci, a subiectului (opunându-se astfel *diasporei* şi emigraţiei colective), deşi în condiţiile unor contexte istorice mai primitive poate implica şi un întreg popor – exilul evreilor la Babilon sau exilul crimean sub talinism. În aceste două cazuri din urmă, apare un element nou al conceptului, în corolarul aspectului impus, forţat, al ex-patrierii. Acela al „*speranţei în virtualitatea întoarcerii în patria orginară*”[9], cum scrie Thomas Pavel, o speranţă care nu le îngăduie exilaţilor să îşi piardă, definitiv, legătura psihologică şi afectivă cu originea. Vorbim, deci, în semantica exilului, pe lângă natura coercitivă a mutării, pe lângă motivaţiile de ordin religios sau politic, şi despre această „*credinţă a exilatului în posibilitatea întoarcerii acasă*”.[10]

În definiţia cea mai strictă, exilul e omologabil, deci, şi pentru Thomas Pavel, unei coerciţii impuse de către societate. Dacă în forma lui ostracizantă şi de interdicţie, acesta pur şi simplu nu permite „vinovaţilor” să mai calce solul patriilor, deportarea îi mută forţat pe aceştia într-un anume spaţiu determinat al exilului, desemnat, cum ar veni, de o autoritate, în conformitate cu anumite legi. Thomas Pavel recurge aici la exemplul lui Temistocle care, izgonit din Atena, merge în Persia, inamicul numărul unu al patriei lui originare. Dar şi la acela al colonelului Dreyfus, pe care, mai vizionare din fire, după cum observă criticul, autorităţile franceze îl închid pe pe Insula Diavolului.

Şi pentru Thomas Pavel termenul de *exil* îşi modulează semantica în epocile recente, el fiind „*aplicat acelora care-şi părăsesc ţara de baştină cu propriul consimţământ, ca o precauţiune faţă de ameninţarea persecuţiei religioase sau politice – aceea politică incluzând aici, ca tipologie, persecuţiile totalitarismului în numele unei ideologii, rase sau clase sociale.*”[11]

Prima mare naraţiune ce explicitează tema exilului în istoria europeană e, după Thomas Pavel, o poveste antică etiopiană, a lui Eliodor, vorbind despre Haricleea, fiica regelui Etiopiei, luată de la părinţii ei şi crescută în Grecia. Ea trebuie să se întoarcă acasă, însoţită de preotul Calasiris şi de iubitul ei Teogen, un tânăr grec descendent al lui Ahil Peleianul. Cei doi îndrăgostiţi părăsesc oraşele greceşti în care au crescut şi trec printr-un interminabil şir de dezastre. Fatalmente, aventura îi duce de-a lungul Egiptului către paradisul pământean al Etiopiei, unde li se îngăduie căsătoria după ce sunt unşi preoţi ai zeului soare. Călătoria lor în exil e, observă criticul, „ *o imagine simbolică a sufletului pentru neoplatonienii care, după ce cad din Paradisul Creatorului lor, se străduiesc să se întoarcă în acesta*”. Iar

[7] *Ibidem*
[8] *Idem.,* p. 27
[9] Thomas Pavel, *art. cit.,* p.26
[10] *Ibidem*
[11] *Ibidem*

BDD-A2875 © 2013 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:39:41 UTC)

„*adevărata patrie a tânărului cuplu nu e niciun oraş ori regat lumesc, ci veşnica ordine divină, simbolizată în poveste de Etiopia.*"[12]

Tema copilului exilat care, după o serie de chinuri, se întoarce acasă ca un erou e recurentă în literatura eroic-romantică franceză a secolului XVII. Conotaţiile ei originare sunt mai puţin puternice decât acelea ale poveştii antice greceşti, deşi astfel de conotaţii nu lipsesc totalmente, din moment ce marile fapte ale protagoniştilor, în timpul exilului, lucrează ca nişte teste iniţiatice.[13]

Căutând semnele temei exilului în tragedii, Thomas Pavel constată că, spre deosebire de vechile scheme narative eroice, acestea privesc exilul cu răceală. Motivul e acela că sunt structurate pe căderea şi decăderea celui puternic, exilul neintrând astfel în sfera lor tipică de interes. Dar aceasta nu împiedică o populaţie vastă de monarhi exilaţi să bântuie prin tragediile greceşti, franceze sau britanice. De regulă, poveştile lor sunt însă înţelese în legătură cu alte calamităţi ce se abat, implacabil, asupra conducătorilor lumii: pierderea vieţii şi a harului, uzurparea puterii, captivitatea, incestul şi, în tragediile franceze, iubirea nereciprocă. In tragedia clasică franceză, pe de altă parte, detronarea e de regulă gândită în contextul legitimităţii monarhiei. *Cosroes* al lui Jean Rotrous, *Heraclius*-ul lui Corneille sau *Athalie* al lui Racine insistă, toate, obsesiv aproape, asupra naturii demonice a tiranilor şi îi definesc ca pe nişte conducători nelegitimi[14]. Marile eforturi, implicând nu doar o schimbare de conducător, ci şi pe aceea sistemului politic ca o totalitate, sunt mult mai puţin frecvente. Cu toate acestea, observă Thomas Pavel, „*ca nişte cititori avizi ai lui Plutarh şi Livy – dramaturgii secolului XVII era absolut familiarizaţi convulsiilor politice din republica Romană."*[15]

Aşa se explică de ce Corneille, care cunoştea prin intermediul lui Plutarh vieţile lui Pompei şi Sertorius, l-a utilizat pe cel dintâi în *La Mort de Pompee (1643)* unde, învins de Iulius Cezar, acesta caută adăpost în Egipt, al cărui rege, Ptolomeu, îi datorează, indirect, propriul tron. Numai că, sfătuit de preoţi, Ptolomeu ordonă asasinarea lui Pompei atunci când ilustrul refugiat e pe cale să ajungă în Egipt. Or, tragedia pune astfel în evidenţă blestemul exilului, „*modul în care acesta e atât de eficace încât refugiatul e răpus, de regulă, înainte de a ajunge pe scenă.*"[16] Desigur, accentul esenţial al piesei nu cade pe exilul lui Pompei ci pe înfrângerea acestuia. A fi învins e o crima pentru care Pompei ar putea da vina doar pe destin, după cum comentează Photin, preotul cinic ce sugerase crima.

Aproape douăzeci de ani mai târziu, în unica tragedie cornelliană inspirată din războiul civil roman, exilul revine în atenţie. *Fronda* (1648-1652) era încă un eveniment de actualitate, iar istoricii literari descoperă cu facilitate aluzii la aceasta în *Sertorius* (1662)[17].

[12] Thomas Pavel, *art. cit,* p. 29
[13] v. Vladimir Propp, *Les Racines historique du conte merveilleux,* Gallimard, Paris, 1983, Mircea Eliade, *Litterature orale,* în *Histoire des litteratures,* Gallimard, Paris, 1955, p. 3-26
[14] Michel Prigent, *Le Hero et L``Etat dans la tragedie de Pierre Corneille,* Presses Universitaires de France, Paris, 1986, Apud Thomas Pavel, *Exile as Romance and as Tragedy,* în *Exile and Creativity: Signposts, Travelers, Outsiders, Backward Glances,* Duke University Press, USA, 1998, p. 32
[15] Thomas Pavel, *art. cit.,* p. 32
[16] *Ibidem*
[17] Georges Couton, *Corneille et la Fronde,* Clermont-Ferrand, France:Bussac, 1951

BDD-A2875 © 2013 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:39:41 UTC)

Clasicii francezi credeau că plasarea unui eveniment contemporan pe fundalul naraţiunii istorice greceşti sau latine implica aprofundare, dacă nu chiar universalitatea, moralei deduse din ambele epoci. E cazul lui *Sertorius*, după Thomas Pavel, din moment ce puţine reprezentări literare ale exilului politic subliniază mai vivid forma şi pericolele acestuia.

Pentru a putea deschide perspectiva asupra sensurilor exilului în literatură, e necesară o pluralizare a focalizărilor, de la o unică ţară de origine şi o singură comunitate lingvistică la un teritoriu de naţiuni, cu un profil politic şi sociologic comun. Şansele de a fi credibile, în aceste condiţii, a unor generalizări, cresc considerabil. John Neubauer deplânge chiar lipsa unui cadru comparatist de studiu al fenomenului exilului literar, singurul capabil să releve *„posibilităţile analogiilor şi alternativelor”*[18], transgresând limitele naţionale, socio-politice stricte ale conceptului. De aici - oportunitatea unei discuţii la nivel regional asupra exilului din Estul Europei.

O posibilă regiune transnaţională revelatoare pentru analiza exilului şi a literaturii acestuia ar putea fi aceea a Poloniei, Republicii Cehe, Ungariei, României, Croaţiei şi a Serbiei, incluzând şi alte ţări care au creat, în literatura exilului, conceptualizări problematice de aceeaşi natură. Neubauer observă cum revoluţia rusă din 1917, pentru Estul european, respectiv Germania lui Hitler, în Vest, au forţat deopotrivă exiluri masive, deşi scala şi problematica acestor mutaţii e radical diferită de scopul analizei propriu-zise. Expatrierile din ţările Baltice şi din Balcani au implicat grupuri restrânse, iar tiparele lor au fost semnificativ diferite: în ţările Baltice – ameninţarea şi ocupaţia nazistă propriu-zisă a produs un refugiu masiv înspre Est, dar numai un exod neglijabil peste graniţele Uniunii Sovietice, în vreme ce reocupare de către Uniunea Sovietică a teritoriilor lor a determinat exoduri mici dar semnificative, în majoritate orientate spre Suedia. Şi în Balcani, arată Neubauer, istoria a determinat de asemenea diferenţe. Sunt greu de delimitat grupuri semnificative de exilaţi din Albania sau din alte ţări ale ex-Iugoslaviei. Bulgaria reprezintă excepţia notabilă, dar numai o excepţie, totuşi.

Denumirea şi ideea acestei zone de studiu transnaţional al exilului provine din studiile lui Marcel Cornis-Pope şi John Neubauer[19], care au plasat-o între sintagma (de Război rece) – *Europa de Est* şi aceea (mai ambiguă şi implicând includerea Germaniei şi a Austriei), de *Europa Centrală*, rezultând sintagma de *Europa Central-Estică.* O anume analogie la nivelul motivaţiilor exilului din aceste ţări central-est-europene e imediat identificabilă, printr-o simplă privire rezumativă asupra istoriei ultimelor două secole. Niciuna din aceste ţări nu era complet independentă în secolul XIX, arată Neubauer, iar în procesul de renaştere naţională fiecare din ele a trecut printr-o luptă de proporţii împotriva uneia din puterile hegemonice care au forţat scriitorii la expatriere. Opresorii au fost, în primă instanţă, puterile din Est şi Vest (Rusia, Prusia, Austria), pentru ca, la un

---

Georges Couton, *Notice to Sertorius,* în Corneille, *Oeuvres completes,* 3, Gallimard, Paris, 1987, p. 1444-1450, Apud. Thomas Pavel, *Art. cit.,* p. 33

[18] *Ibidem*

[19] John Neubauer, *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries,* edited by Marcel Cornis-Pope, John Neubauer, John Benhamin BV Publishing Co, USA-Netherlands, 2006

BDD-A2875 © 2013 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:39:41 UTC)

nivel inferior, şi naţiunile care s-au luptat instinctiv pentru eliberare naţionale să devină, la rândul lor, opresive cu populaţiile lor minoritare etnic. Neubauer dă aici exemplul Ungariei, mai ales după ce aceasta a devenit membrul cel tânăr al dublei monarhii.

Schimbarea paradigmei exilului intervine însă, radical, până la inversiune, odată cu prăbuşirea Austro-Ungariei, în debutul primului război mondial, când Ungaria îşi pierde două treimi din teritoriul pe care îl avea şi un număr de state – Polonia, Cehoslovacia, România Mare, Regatul Serbiei, Croaţia şi Slovenia – reînfloresc. Această nouă constelaţie şi retragerea graniţelor au generat un fenomen european fără precedent: milioane de refugiaţi, ca şi persoane extrădate şi deportate, pentru a crea populaţii naţionale omogene.

Al doilea război mondial generează însă criza umanitară de cele mai mari proporţii: la sfârşitul lui, arată Neubauer, milioane de prizonieri eliberaţi din lagărele de concentrare, refugiaţi şi expatriaţi din părţile estice ale Europei rătăceau în tabere de refugiaţi, în vreme ce aliaţii occidentali au izbutit să-şi repatrieze mai mult de cinci din cele şapte milioane de expatriaţi până în septembrie 1945, situaţia s-a înrăutăţit în partea de Est, datorită redesenării graniţelor care a dus la expulzarea voluntară a celor deveniţi nedoriţi în propria patrie. După care a urmat dictatura roşie a comunismului, din care exilul a înregistrat din nou afluenţe considerabile. De acum, problema exilului devine aceea a migraţiei de la dictatură la democraţie, deci, în geopolitica nouă a continentului, de la Est la Vest.

Problema majoră a scriitorilor în exil rămâne aceea a publicului. A avea public de limbă maternă e o necesitate existenţială pentru majoritatea scriitorilor. Emigranţii şi expatriaţii din Europa Centrală şi de Est ar fi putut, ca regulă, să rămână în atenţia publicului lor de origine. Ceea ce s-a şi petrecut, până la un punct. Anume până când au devenit critici faţă de regimurile politice totalitare care le conduceau, acum, destinele patriei pierdute. Oricum, observă Neubauer, „*cărţile scrise în limbile lor native erau aproape imposibil de introdus, înapoi, în spaţiul lor lingvistic – practica introducerii ilicite de cărţi din exil a fost totuşi posibil, începând din 1960, mai ales în Polonia şi, în grad mai redus, în Cehoslovacia*”[20] şi, am adăuga, în România.

Opţiunile o dată alese şi destinele intrând pe o direcţie, pe un sens de coerenţă pentru expatriaţii din spaţiile Est europene înghiţite de comunism, o dată cu reimpunerea democraţiilor în aceste ţări de origine, începând deci cu momentul 1990, apare iminenţa şi întreaga problematică socio-culturală a reîntoarcerii exilului în patriile de origine. Supravieţuitorii unei des-ţărări de jumătate de secol, aproape, din 1945 până la finele lui 1989, cel puţin, au acum şi opţiunea restabilirii legăturilor cu ţara natală şi chiar a revenirii în ea. Numai că lucrurile sunt mult mai complicate decât par. Apare ceea ce John Neubauer numeşte fenomenul de „clash” cultural între exilaţii întorşi şi cei din ţară, cei care susţin că şi-au trăit, la rândul lor, un „exil interior”, ca o stază protectoare în timpul regimurilor totalitare.

Extrem de utilizat, în contextele revizitării literaturii din timpul totalitarismului, termenul de *exil interior* merită o scurtă investigare istorică şi semantică. El intră în uz în anii 30 ai secolului XX, fiind folosit atât de refugiaţii din calea fascismului cât şi de către

[20] John Neubauer, *op. cit.*, p. 17

BDD-A2875 © 2013 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:39:41 UTC)

aceia rămaşi acasă. Are, deci, de la bun început, o natură ambiguă, echivocă. El e legat, în epocă, de nume precum Klaus Mann, Paul Tilich, Thomas Mann şi alţi exilaţi care atestă existenţa unei rezistenţe interne faţă de Hitler şi devin solidari în aceasta

Urmărindu-i istoria, John Neubauer observă cum conceptul se schimbă semnificativ în timpul războiului şi după acesta. Spre dezamăgirea lui Thomas Mann, mulţi scriitori germani rămaşi în patria de origine încep să glorifice imigraţia interioară. În expresia lui Frank Thiess, imigraţia interioară reprezenta o comunitate de intelectuali care rămăseseră loiali Germaniei dar nu o abandonaseră şi preferau retragerea în interioritatea observaţiei exterioare, de la adăpostul unui exil geografic. Dar aceasta nu însemna că ei nu împărtăşeau suferinţa ţării lor, cu toată sinceritatea.

Un caz ce îi atrage atenţia lui Neubauer e acela al lui Gottfried Benn, poet de mare influenţă, autorul afirmaţiei tulburătoare conform căreia a deveni ofiţer al Wehrmarcht-ului era „o formă aristocratică de emigraţie". E motivul pentru care Thomas Mann ajunge la vehementa lui denigrare a „exilului interior" şi la negarea existenţei reale a acestuia. Poziţie pe care proza parabolică a scriitorului german o va încifra, de altfel, în cele mai faimoase romane ale acestuia.

Polemica Frank Thiess – Thomas Mann a continuat şi în deceniile următoare, când scriitorii şi istoricii germani au ajuns să susţină valorile literaturii exilice şi de acasă. Conservatorii tindeau să supraliciteze literatura scrisă sub Hitler în Germania, în vreme ce exilaţii şi criticii de stânga au ajuns să privească „exilul interior" ca o formă lipsită de sens etic a sustragerii din responsabilitate. La o conferinţă pe tema exilului interior, ţinută la Universitatea din Wisconsin, Reinhold Grimm creionează o imagine istorică a exilului interior în emergenţa sa de concept, dar, în examinarea subsecventă a opoziţiei cu Hitler, Grimm continuă să confunde imigraţia interioară cu disidenţa şi, încă o dată obscurizează sensul acesteia.

Ce implicaţii conferă, aşadar, acest prim sens utilizat de germani, „exilului interior", astfel încât el e împrumutat apoi, prin uz, altor spaţii şi contexte legate de totalitarism şi de relaţia individului cu acesta? Deşi era menit să denumească un fenomen din Germania nazistă, e evident că el comportă numeroase alte sensuri în alte contexte, în special din moment ce „*nu e întotdeauna limpede dacă noul sens al termenului e o variantă „nomadă" a sensului originar german"*[21]. O evaluare comparatistă demonstrează, în orice caz, că acest termen - care conotează de regulă pozitiv - avea un sens decisiv negativ pentru scriitorii, criticii sau cercetătorii germani întorşi din exil. Aşa cum numeroşi francezi susţineau după război că participaseră la mişcarea de rezistenţă, mulţi scriitori germani rămaşi în patrie şi-au construit o imagine de sine via „exilul interior" care cosmetiza realitatea dezonorantă a frecventei lor atitudini admirative faţă de regimul nazist. Luând în considerare aspectul terminologic, şi nu neapărat pe acela istoric al „exilului interior", pentru Neubauer devine limpede că Grimm nu urmăreşte, în discuţia sa istorică, să creeze un spaţiu conceptual acestei sintagme. Disidenţa şi exilul interior se suprapun parţial, dar în mod cert ele nu

[21] John Neubauer, *op. cit.*, p. 18

BDD-A2875 © 2013 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:39:41 UTC)

sunt sinonime. Iar discuţia poate fi cât se poate de punctuală, chiar dacă implicit antrenează numeroase orgolii rănite.

Neubauer se întreabă, aşadar, dacă „*A devenit, oare, poetul polonez Stanislaw Baranczak, în mod automat, mai degrabă exilat interior, cum pretinde el însuşi, decât un disident când a fost redus la tăcere?"* [22]. Confruntându-se cu cenzura, disidenţii încearcă să-şi asume un spaţiu public de opoziţie al vocii şi al activităţii, în vreme ce scriitorii aflaţi în exil interior tind să se retragă din politică şi chiar din realitate. Ei sunt fie reduşi la tăcere, fie tac din proprie iniţiativă, iar scrierilor lor sfârşesc în sertar, şi nu la o editură (oficială, de samizdat ori străină). Şi, totuşi, scriitorii şi specialiştii continuă să confunde disidenţa cu „exilul interior".

Criticul mai propune aici un exemplu, cel al lui Ferenc Fejto, care numeşte prohibiţia de a fi publicat a lui Milovan Dilas şi numeroasele lui întemniţări cu sintagma „*belso emigracio*", deşi Dilas şi-a publicat scrierile în străinătate, şi a fost mai degrabă un disident activ decât o voce tăcută, chiar dacă autorităţile au încercat să-l reducă la tăcere. Încă şi mai complicat e cazul scriitorul maghiar, laureat al Premiului Nobel, Imre Kertesz, având şi el dificultăţi să publice în deceniile imediat următoare celui de-al doilea război mondial, simţindu-se izolat de scena culturală maghiară. Implicit, Kertesz susţine că ar fi fost „*de facto în exil interior*". N-a tăcut total, nici n-a fost complet ignorat, dar pentru o lungă perioadă de timp nici n-a fost receptat corespunzător valorii operei sale. Şi totuşi, observă Neubauer, Kertesz nu poate fi corect încadrat nici ca disident iar o parte a izolării lui rezultă exact din acest refuz de a se înrola în disidenţă, aşa cum au făcut-o Gyorgy Konrad sau Istvan Eorsi.

Dacă am efectua o diviziune a istoriei contemporane a fenomenului, s-ar putea afirma că exilul european al secolului XX începe, de fapt, abia după primul război mondial. Din punctul de vedere al exilului, mai ales, e un argument suficient pentru a-l numi, aşa cum face John Neubauer, *„secolul scurt"*[23]. E evident, credem, că exilul din aceşti aproximativ 80 de ani a fost, în spaţiul european, infinit mai dureros şi de o certă anvergură faţă decât acela din secolele anterioare. Exilul de secol XIX păleşte considerabil în comparaţie cu efectele traumatice din conştiinţa celor abia eliberaţi din persecuţia Holocaustului sau a Gulagului.

Aceasta nu înseamnă că nu pot fi distinse, în secolul XX, diferenţe la nivelul experienţei exilului. Dincolo de ele, însă, e o mare identitate a substanţei acesteia, în sensul că atât fascismul cât şi comunismul au produs forme de suferinţă şi exil interconectate, omologabile. E motivul pentru care Neubauer crede că „*Cele două totalitarisme care au flagelat secolul trebuie privite în lumina reciprocă, şi în oglinzile reciproce, nu neapărat pentru că au fost identice în esenţă sau forme de manifestare, ci pentru că înţelegerea validă a unuia implică inevitabil cunoaşterea contextului celuilalt"*[24].

Referindu-se la antologia celebră realizată de Eva Behring – *Grundbegriffe und Autoren ostmitteleeuropaischer Exilliteraturen (1945-1989) / Concepte de bază şi autori din literaturile exilelor Est-Central Europene,* Neubauer observă că, deşi e excelent documentată,

[22] John Neubauer, *op. cit.*, p. 18
[23] John Neubauer, *op. cit.*, p. 19
[24] *Idem, p. 20*

BDD-A2875 © 2013 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:39:41 UTC)

aceasta ratează oportunitatea unei astfel de iluminări mutuale, focalizându-se exclusiv pe exilurile postbelice din regimurile comuniste. Paradoxul e că scriitorii care se refugiau de sub totalitarismul stalinist se aşezau, deseori, în comunităţi cu reţele sociale de imigranţi care erau construite atât din cei care fugiseră de fascism cât şi din aceia care îl susţinuseră într-o formă sau alta.

E şi cazul, inutil să mai adăugăm, exilului românesc din timpul comunismului şi, implicit, al soţilor Ierunca. Aceşti exilaţi împărtăşesc experienţa amară a exilului dar nu pot, sub nicio formă, şterge diferenţele asupra viziunilor lor şi a ideologiilor de grup. Mai exact, chiar dacă riscant de simplificator: refugiaţii din calea nazismului sunt predominant evrei sau intelectuali de stânga, în vreme ce aceia care fug din calea comunismului sunt militanţi anti-comunişti (cazul familie Ierunca), comunişti reformaţi (cazul exilaţilor post-1956 din Ungaria sau a celor post-1968 din Cehoslovacia), profund deziluzionaţi de trădarea idealurilor lor politice.

Tocmai aceste diferenţe, dintre condiţiile exilaţilor proveniţi din fostul spaţiu de dominaţie al nazismului şi aceia care provin din regimurile comuniste, mandatează un asemenea studiu în complementaritate. Relaţia dintre primul val de imigranţi – proveniţi din nazism şi al doilea – anti-comuniştii - nu urmează pur şi simplu logica cronologiei, ci arată cum fenomenul ulterior a fost condiţionat, în fond, de primul. La un nivel mai teoretic, zice Neubauer, prin nişte meta-reflecţii ce încearcă să sistematizeze percepţia exilului, pot fi trase concluzii din ambele experienţe, ca şi din acelea cazurilor mai recente de exil European sau global, expatrieri, refugii sau cereri de azil politic.

Teoriile moderne ale exilului încep să fie sistematice odată cu opera Hannei Arendt, cu Theodor Adorno şi cu alţi exilaţi fugiţi din calea naziştilor. Unii autori contemporani, ca filosoful italian Giorgio Agamben, îşi stabilesc punctele de plecare în ideile Hannei Arendt. Nici gândirea politică a Monicăi Lovinescu nu procedează diferit, pentru ea contând şi nuanţele produse de un Alain Besancon, de pildă.

Alţi cercetători, ca palestino-americanul Edward Said şi adepţii post-colonialismului, aleg să pornească de la reflecţia asupra exilului forţat din Europa. Cea mai importantă pentru delimitarea, oricât de aproximativă, a exilului european din care fac parte Monica Lovinescu şi Virgil Ierunca ni se pare, şi ca aplicabilitate, perspectiva pe linia Arendt- Adorno– Agamben.

Dar perspectiva aceasta nu poate fi coerentă fără o reconsiderare din unghiul experienţelor de exil produse de comunism şi de modurile noi de comunicare, de emergenţa unui univers informaţional, începând cu revoluţia mediatică din deceniul 6 al secolului XX. Dacă exilul din calea nazismului e esenţial pentru a evalua antecedenţa exilului din comunism, acesta din urmă îl poate aşeza pe primul în lumina comprehensivă, retrospectivă, a propriei experienţe, reevaluând scrierile Hannei Arendt sau pe ale lui Adorno.

BDD-A2875 © 2013 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:39:41 UTC)